

संशोधन पध्दती :- प्रस्तुत लेखाकरीता ऐतिहासिक विश्लेषण पध्दतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

गृहीतके :-

१. शाहू महाराजांनी कार्यामुळे स्त्रीयांचा सामाजिक दर्जा उंचावला
 २. स्त्रीशिक्षणाच्या कार्यामुळे स्त्रीयांना आत्मभान आले
 ३. शाहू महाराजांच्या कार्याने समाजप्रबोधनाची चळवळ अधिक गतिमान झाली.
१. ब्रिटीशांचे शैक्षणिक धोरण:-

इ.स.१८१८ मध्ये पेशवाई संपुष्टात आली. त्यामुळे भारतात निर्माण झालेली सत्तेची पोकळी ब्रिटीशांनी भरून काढली. ब्रिटीशांनी भारतात राजकीय स्थैर्य निर्माण केले. संपुर्ण भारतात ब्रिटीशांचा एकछत्री अंमल सुरू झाला. ब्रिटीश सरकारमुळे भारतीयांचा संबंध पाश्चात्य ज्ञान—विज्ञानाशी येऊ लागला पाश्चात्य उदारमतवादी संकल्पना, विचार प्रगती यांचा भारतीयांवर कळत—नकळत प्रभाव पडू लागला होता. ब्रिटीशांनी भारतात राजसत्ता बळकट करण्याच्या उद्देशाने अनेक सामाजिक धार्मिक—आर्थिक सुधारणांवर भर देण्यास प्रारंभ केला होता. तसेच इंग्रजी भाषा व ज्ञान—विज्ञानाचे शिक्षण देण्याकरीता विशेष प्रयत्न सुरू केले. भारतात अनेक ठिकाणी शाळा महाविद्यालये सुरू होऊन त्यातून शिक्षणप्रसाराला मोठी चालना मिळाली इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रसारामुळे मोठी सामाजिक व शैक्षणिक जागृती घडून येऊ लागली. प्रशासकीय दृष्टीने सोयीचा कारकून वर्ग तयार करणे व शिक्षण देण्याच्या निमित्ताने ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार घडवून आणणे हा ब्रिटीशांच्या शैक्षणिक धोरणाचा हेतू असला तरी त्यांच्या या शिक्षणप्रसारामुळे भारतात विशेषतः महाराष्ट्रातील लोकांत मोठी जाणिव जागृती घडून आली.

२. महात्मा फुल्यांच्या शैक्षणिक कार्याचा प्रभाव:-

महात्मा ज्योतीराव फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे स्त्रीशिक्षणाच्या क्षेत्रातील कार्य क्रांतीकारक स्वरूपाचेच आहे. प्राचीन काळापासून अज्ञानाच्या अंधकारात असहय जीवन जगणाऱ्या स्त्रीवर्गाला या दांपत्याने ज्ञानाचा प्रकाश दाखविला ब्रिटीशांच्या राजवटीमुळे हे शक्य झाले असले तरी फुले दांपत्याचे स्त्रीमुक्तीचे हे कार्य अत्यंत अवघड स्वरूपाचे होते. अनेक शतके विषमता, अज्ञान, रुढीपरंपरा, व बंधनात अडकलेल्या स्त्रियांना बंधमुक्त करावयाचे असेल तर शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. स्त्री सुधारली तर संपुर्ण घर सुधारेल आणि स्त्रिया शिकल्या तर सामाजिक सुधारणेला वेग येईल हे महात्मा फुल्यांनी ओळखले होते. कारण कोणत्याही व्यक्तीचे जीवन हे विकसीत करावयाचे असेल तर शिक्षण हे प्रमुख साधन आहे. शिक्षणामुळे सत्य—असत्य कळतं, मनुष्य स्वाभिमानी, ज्ञानी होतो. त्यामुळे स्त्रीपुरुषांनी शिक्षण घेतल्यास त्यांचा उद्धार होण्यास वेळ लागणार नाही असे फुल्यांचे मत होते. एक स्त्री शिकली तर ती संपुर्ण कुटुंबाला शिक्षित करू शकते हे ओळखून, नवसमाज निर्मातीसाठी स्त्री शिक्षणाला प्रारंभ केला. इ.स. १८४८ मध्ये पुण्यात पहीली मुलींची शाळा काढून स्त्रीयांना बंधमुक्त करण्याचे क्रांतीकारक पाउल उचलले. या कार्यात सावित्रीबाईंचेही तितकेच महत्वाचे योगदान लाभले. फुले दांपत्यांच्या या कार्यामुळे स्त्रीयांमध्ये हळूहळू का होईना, पण जागृती घडून येऊ लागली. हजारो वर्षे दडपल्या गेल्या स्त्रीयांना जागे करण्याचे व त्यांच्यात शिक्षणाविषयी आस्था निर्माण करण्याचे कार्य फुल्यांनी केले हे पुढील अनेक समाजसुधारकांसाठी मोठे प्रेरक ठरले. फुल्यांच्या स्त्रीशिक्षणाच्या कार्यापासून प्रेरीत होऊन छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांनाही शिक्षणप्रसाराचे कार्य करित असताना स्त्री शिक्षणावरही विशेष भर दिलेला दिसून येतो.

३) छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक विचार:-

मानवी जीवन विकासाचे साधन म्हणजे शिक्षण, शिक्षणामुळे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय ही मानवी मुल्ये समजतात. शिक्षणामुळे मनुष्य ज्ञानी होतो. शिक्षणामुळे सामाजिक विकास व समाजपरीवर्तन होते. भुतकाळाचे ज्ञान होउन भविष्याचा वेध घेण्याचे सामर्थ्य अंगी येते. एकप्रकारे माणसाला माणुसपण मिळवून देणारे प्रभावी माध्यम अथवा साधन म्हणजे शिक्षण होय. अशा अत्यंत महत्वाच्या शैक्षणिक क्षेत्रात छत्रपती शाहू महाराजांनी केलेले कार्य श्रेष्ठ दर्जाचे आहे. महात्मा फुल्यांच्या नंतर आधुनिक महाराष्ट्राच्या सामाजिक व शैक्षणिक जडणघडणीत शाहू महाराजांचे फार मोठे योगदान आहे.

इ.स. २६ जून १८७४ मध्ये कागलच्या घाटगे घराण्यात जन्मलेल्या यशवंत नावाच्या मुलाला, कोल्हापूर संस्थानचे छत्रपती शिवाजी महाराज (चौथे) यांच्या पत्नी आनंदीबाई यांनी दत्तक घेउन त्यांचे नाव शाहू ठेवले .वयाच्या वीसाव्या वर्षी इ.स.१८९४ मध्ये महाराजांनी राज्यकारभारास प्रारंभ केला. आपल्या कोल्हापूर संस्थानमधील सर्व प्रजा सुखी व संतुष्ट असावी व त्यांची सर्वबाबतीत प्रगती व्हावी ही महाराजांची इच्छा होती. आपल्या प्रजेने शिक्षण घेउन शहाणे व्हावे असे त्यांना वाटत होते. प्रजेला दुःखातून बाहेर काढण्यासाठी , त्यांचे अज्ञान नाहिसे करण्यासाठी शिक्षण दिले पाहिजे असे शाहू महाराजांना वाटत होते. म्हणून शुद्र ,अतिशुद्र बहूजन,उपेक्षित या सर्व वंचितांचे जीवन उन्नत करून नवसमाज निर्मितीसाठी शाहू महाराजांनी शिक्षणप्रसारावर भर दिला महात्मा फुल्यांच्या विचारांचा वारसा सोबत घेउन , तसेच समस्त मानव जातीच्या कल्याणाचा विचार समाहित असलेल्या आर्य समाजाच्या कार्यातून प्रेरणा घेउन शाहू महाराजांनी सामाजिक व शैक्षणिक कार्याला प्रारंभ केला. सर्व समाज साक्षर व्हावा, सुजाण व्हावा, त्याला त्याचे हित —अहित कळावे, तो ज्ञानी व्हावा, अशा समाजाची उभारणी लोकशिक्षणातूनच घेउन शकेल हा छत्रपतींना विश्वास होता. रूढी , परंपरा,अज्ञान ,अंधश्रध्दा यात अडकून पडलेला समाज शिक्षणामुळे बंधमुक्त होइल. शिक्षणामुळे समाजात चैतन्य निर्माण घेउन मानवमुक्तीच्या दिशेने व समाजपरिवर्तनाच्या दिशेने त्याची वाटचाल निश्चित होउन शकेल असे त्यांना वाटत होते. त्यामुळे शाहू महाराजांनी समाजाचा सर्वांगिन विकास, नवनिर्मिती, समता, न्याय,लोकशाही, ही उददीष्ट्ये अथवा मुल्ये समोर ठेवून शिक्षण प्रसाराचे कार्य अधिक गतिमान केले.

शाहू महाराजांचे स्त्रीशिक्षण विषयक कार्य:—

महात्मा फुल्यांनी सुरू केलेल्या स्त्रीशिक्षण कार्याचा वारसा अधिक पुढे नेणारे जाणते शिक्षणतज्ञ म्हणजे राजर्षी शाहू महाराज होय. प्राचिन शास्त्रांनी स्त्रियांना शैक्षणिक अधिकार नाकारले होते. परंतु महात्मा फुल्यांनी स्त्रीयाना ज्ञानप्रकाश दाखविण्याचे अलौकिक कार्य केले. महात्मा फुल्यांप्रमाणेच बुद्धिप्रामाण्यवादी व उदारमतवादी असलेल्या शाहू महाराजांनी केलेले कार्यही स्त्रीयांच्या दृष्टिने अनन्यसाधारण असेच होते. ज्या काळात स्त्रीयांनी शिक्षण घेणे पाप समजले जात होते. त्याकाळात शाहू महाराजांनी स्त्रीशिक्षणाला उत्तेजन देण्यासाठी अधिकारपद निर्माण करून कु.एच.लिटल,राधाबाई केळवकर यांची नियुक्ती केली. स्त्रिशिक्षणातील अडथळे, अडचणी दूर करण्याचे त्यांनी प्रयत्न केले. स्त्रीयांचा सर्वांगिन विकास शिक्षणामुळेच होउन शकेल असे महाराजांचे ठाम मत होते. शाहू महाराजांना एक विधवा सुन होती. तिचे जीवन व स्थिती बघून महाराजांना , स्त्रीजीवनातील या सर्व समस्यांवर , दुःखावर मात करावयाची असेल तर ती शिकलीच पाहिजे असे वाटत होते. “ही दुर्भागी सुन अशीच रूढीपुजकांच्या पंजात राहिली तर केरापोतेच्यांचे जीवन तिला मरेपर्यंत कंठावे लागेल आणि ही जर अडाणी राहिली तर या भोळ्या भावड्या अश्राप हरिणीला मुरलेले कोल्हे केव्हाच फाडून तिचा फडशा पाडतील. तेव्हा तिला माणसासारखे जगता आले पाहिजे आणि हे साध्य होण्यासाठी शिक्षण हाच एकमेव रामबाण उपाय होय” असे त्यांना वाटत होत.

स्त्री शिकलेली असेल तर सर्व कुटुंबाला ती सुसंस्कारित करते. संकटप्रसंगी शिक्षण अधिक उपयोगी पडते. त्यामुळे महाराजांनी राणी इंदुमती देवीनाही शिक्षण घेण्यासाठी प्रेरित केले. बालविधवेला शिक्षण देण्यास प्रारंभ करून राजर्षींनी त्यांच्या जिवनात ज्ञानप्रकाश निर्माण केला. शिक्षणामुळे केवळ पांडित्य नव्हे तर स्वावलंबन व सामर्थ्य स्त्रीयांमध्ये निर्माण व्हावे यावर त्यांचा भर होता. घोडस्वारी ड्रायव्हिंग, वैद्यकिय ज्ञानविज्ञान शिकण्याचा आपल्या विधवा सुनेने प्रयत्न करावा असे त्यांना वाटत होते. शिक्षणामुळे स्त्रीयांमध्ये चारित्र्य सदाचरण , धैर्य या गुणांची वृद्धी होते. शिक्षणामुळे स्त्रीयांचे पुनरुज्जीवन होते. स्त्रीला स्त्रीपण प्राप्त करून देण्याचे खरे सामर्थ्य शिक्षणातच आहे असे त्यांचे मत होते. राजर्षी शाहू यांनी कृष्णाबाई केळवकर यांना मुंबइला वैद्यकिय शिक्षणासाठी पाठविले होते.तसेच शाळा कॉलेजमधील मुलींना फी माफ करून स्त्रीशिक्षणाला उत्तेजन दिले. स्त्रिशिक्षणाला पुरक ठरावित यासाठी अनेक सामाजिक सुधारणा कायदे केले. बालविवाह, विधवाविवाह,आंतरजातीय विवाह, नागरीविवाह, पुनर्विवाह यासारखे कायदे करून स्त्रियांवरील अनेक बंधने व दडपणे महाराजांनी दूर केली. मागास जातीतील ज्या स्त्रीयांना शिकण्याची इच्छा असेल त्यांच्यासाठी लॉजींग व बोर्डीगंची व्यवस्था करण्याचा हुकूम काढण्यात आला. म्हणजेच महाराजांनी शिक्षणाची ज्ञानगंगा समाजाच्या सर्व वर्गापर्यंत नेण्यासाठी जाणिवपुर्वक प्रयत्न केले. त्यांच्या या कार्याचे मोठे सकारात्मक परिणाम समाज व्यवस्थेवर झाले.त्यामुळे निःसंशयपणे शाहू महाराज हे स्त्रीशिक्षणाचा विचार प्रभावीपणे अमलात आणणारे महान समाजसुधारक होते असे म्हटले जाते.

निष्कर्ष

१. छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांच्या कार्याचे स्त्रीजीवनावर सकारात्मक परिणाम झाले.
२. शाहू महाराजांच्या कार्यामुळे बहुजनवर्गा बरोबरच स्त्रीयांनाही शिक्षण उपलब्ध झाले.
३. स्त्रीवर्गाच्या शैक्षणिक विकासाला प्रारंभ झाल्यामुळे समाजोन्नती घडून येण्यास मदत झाली.
४. स्त्रीशिक्षणाच्या क्षेत्रातील शाहू महाराजांच्या कार्यामुळे वीसाव्या शतकातील स्त्रीयांच्या चळवळी अधिक गतीमान झाल्या.

संदर्भ:-

१. प्रा.मो.नि.ठोके : आधुनिक महाराष्ट्राचे उद्गाते
२. धनंजय कीर : महात्माज्योतीराव फुले
३. डॉ. अनिल सूर्या : भारतीय स्त्री आणि हिंदू कोड बिल
४. डॉ. बाबासाहब आंबेडकर : हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती
५. प्राचार्य रा. तू. भगत : राजर्षी शाहू छत्रपती
६. डॉ. जयसिंगराव पवार (संपा) : राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ
७. धनंजय किर : प्रेषित राजर्षी शाहूमहाराज
८. डॉ.जालिंदर भोसले : आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास
९. डॉ. रमेश जाधव : लोकराजा छत्रपती शाहू
१०. प्रा.डॉ.संजय लांडगे : आधुनिक महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास